

DECLINUL RELAȚIILOR FEUDALE ȘI PĂTRUNDEREA RELAȚIILOR CAPITALISTE ÎN AGRICULTURĂ ÎN EUROPA APUSEANĂ

RADU MANOLESCU

O *epocă nouă*. Secolul al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea au reprezentat pentru Europa apuseană o epocă de complexe transformări social-economice, politice și ideologice. Trăsătura esențială a prefacerilor social-economice ale acestei epoci o constituie declinul relațiilor feudale și geneza relațiilor capitaliste, care s-au desfășurat mai intens, pe o scară mai largă și în forme caracteristice îndeosebi în Anglia și în Olanda și mai lent în Franța, Germania, Italia și Spania.

Progresul economic, petrecut în sfera producției și a schimbului, impunea adaptarea relațiilor feudale noilor cerințe ale societății sau înlocuirea lor cu relații sociale noi, capitaliste, menite să stimuleze dezvoltarea economică și socială. Îmbunătățirile aduse mijloacelor de producție și metodelor de muncă în domeniile mineritului, metalurgiei, lucrării postavurilor și pânzeturilor, construcțiilor navale, fabricării hîrtiei, tipografiei, cereau instalații mai mari, o organizare complexă a producției, un număr sporit de lucrători și cu calificare superioară, capitaluri pentru organizarea și desfășurarea procesului de producție. În același timp, lărgirea pieței interne, datorată intensificării schimbului de mărfuri dintre oraș și sat, precum și a pieții externe, ca urmare a extinderii relațiilor comerciale ale țărilor Europei apusene cu țările din restul Europei, cu cele din Asia și din Africa și cu Lumea Nouă, a dat un puternic impuls creșterii producției industriale, îndeosebi de tip manufacturier, organizată pe bază capitalistă. Primele manufacturi capitaliste s-au născut în secolele XIV și XV în Italia, îndeosebi la Florența și la Siena, și în Flandra ; din secolul al XVI-lea, ele au apărut și s-au înmulțit și în Germania, Franța, Spania și, îndeosebi, în Anglia și în Țările de Jos.

Din secolul al XVI-lea, ca urmare a măririi cererii de materii prime pentru meșteșuguri și manufacturi și de alimente pentru populația în creștere, îndeosebi din mediul urban, a avut loc un progres similar și în domeniul agriculturii și al creșterii animalelor. Cererea crescîndă și diversificată de cereale, legume, fructe, plante industriale, lînă, piei, carne, lapte și produse lactate a dat impuls dezvoltării economiei agrare și tehnicii agricole. Au sporit, în cea mai mare parte a țărilor, suprafețele cultivate, s-au făcut ameliorări funciare, s-au diversificat culturile și s-au introdus culturi noi, s-au îmbunătățit

utilajele și tehnica agricolă, au crescut randamentul la unitatea de suprafață și producția agricolă globală, s-a extins creșterea animalelor, îndeosebi a oilor. Acest progres în economia agrară a cerut o adaptare a vechilor structuri și relații agrare sau chiar o înlocuire a lor cu alte noi, corespunzătoare cerințelor lărgirii producției și schimbului de produse agricole și animale.

Astfel, progresul care avea loc atât în industrie cât și în economia agrară cerea cu necesitate trecerea de la atelierul meșteșugăresc breslaș la manufactura capitalistă, de la domeniul feudal la marea proprietate funciară capitalistă. De aceea, referindu-se la geneza relațiilor capitaliste în industrie și în agricultură, Karl Marx sublinia că „munca orașenească a făurit mijloace de producție pentru care breslele deveneau tot atât de stinjenitoare pe cât de stinjenitoare deveneau vechile relații de proprietate funciară pentru o agricultură perfecționată”.¹⁾

În afara de progresul tehnic și de lărgirea pieții interne și externe, pentru apariția și dezvoltarea relațiilor capitaliste mai erau însă necesare și alte două condiții — existența în proporții de masă a unor oameni liberi din punct de vedere juridic dar lipsiți de mijloace de producție sau de subsistență și de aceea nevoiți să-și vîndă capitaliștilor forța lor de muncă și să devină lucrători salariați, precum și acumularea unor mari mijloace de producție și bănești în mâna unor persoane care să le folosească în vederea organizării și funcționării unor întreprinderi industriale și ferme capitaliste. Procesul formării unei mase de oameni lipsiți de mijloace de producție și de subsistență a fost numit de Karl Marx „acumulare primitivă”. „Așa-numita acumulare primitivă nu este deci nimic altceva decît procesul istoric de separație între producători și mijloacele de producție”.²⁾ Procesul „acumulării primitive” s-a realizat pe o scară mai largă în secolul al XVI-lea, în Europa apuseană și îndeosebi în Anglia, prin diferențierea și sărăcirea unei părți a țărănimii, prin transformarea de către proprietarii funciari a unor întinse suprafețe de cultură în pășuni pentru creșterea oilor și alungarea de pe domenii a țărănilor deținători de loturi de pămînt, prin ruinarea unor meșteșugari din orașe etc. Lipsiți de mijloace de producție și de subsistență, ei au fost nevoiți să se angajeze ca lucrători salariați în industrie sau în agricultură.

Totodată, în secolul al XVI-lea, ca urmare a creșterii producției și schimbului de mărfuri și a circulației bănești, a comerțului colonial, a afluxului metalelor prețioase și a altor bogății aduse din afara Europei, îndeosebi din Americi, a „revoluției prețurilor”, care a favorizat pe marii producători de bunuri din agricultură și industrie, s-a intensificat acumularea unor mari capitaluri bănești și a altor bogății, care au fost investite pe o scară tot mai largă în mine, manufacturi, companii comerciale, bănci, în domenii și ferme organizate pe bază capitalistă.

Încheierea unificării teritoriale și a centralizării politice a creat, spre sfîrșitul secolului al XV-lea, prin lichidarea stării de fărîmițare și de anarhie feudală și prin instaurarea ordinii și siguranței, condiții prielnice pentru pro-

¹ K. Marx, *Forme premergătoare producției capitaliste*, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 47.

² I d e m, *Capitalul*, vol. I, București, Ed. Politică, 1960, p. 713.

ducția, circulația și desfacerea mărfurilor, ceea ce a stimulat apariția sau dezvoltarea relațiilor capitaliste. Totodată, monarhia absolutistă a promovat o politică economică care, deși urmărea întâi de toate să asigure necesitățile statului și să sporească veniturile sale, a creat, în același timp, condiții obiective prielnice dezvoltării economice a țării și a relațiilor capitaliste. Urmărind realizarea unei balanțe comerciale excedentare, statul absolutist a luat, îndeosebi în Anglia, în cursul secolului al XVI-lea, măsuri menite să mărească exportul și deci intrarea de bani în țară și să reducă importul și deci ieșirea de bani din țară, măsuri care stimulau propășirea industriei și a economiei agrare și favorizau interesele proprietarilor de manufacturi, comercianților și armatorilor, precum și ale proprietarilor de ferme organizate pe baze capitaliste. Totodată, îndeosebi în Anglia, monarhia absolutistă a emis o serie de legi, ca „legislația sîngeroasă împotriva expropriațiilor“, menite să creeze condițiile necesare recrutării mîinii de lucru salariate pe domenii și în manufacturi.

Reforma religioasă, desfășurată, în mare, în deceniile 3—6 ale secolului al XVI-lea, a avut considerabile consecințe social-economice, printre care un imens transfer de bunuri funciare din stăpînirea bisericii catolice în stăpînirea unor proprietari laici. În Anglia și în Olanda, țări care păseau mai intens pe calea dezvoltării capitaliste, pămînturile bisericesti secularizate au ajuns, în timpul secularizării sau în anii următori, îndeosebi în stăpînirea orașenimii, a burgheziei și a acelei părți a nobilimii legată de exploatarea capitalistă a domeniilor, ca „noua nobilime“ engleză, ceea ce a creat condiții pentru slăbirea relațiilor feudale și pătrunderea relațiilor capitaliste în agricultură.

În același timp, doctrina reformată, ca expresie a ideologiei burgheze născînde, justifica și încuraja spiritul întreprinzător și dorința de înavuțire a burgheziei. Jean Calvin și discipolii săi popovăduiau că datoria țaranului este să fie bun gospodar, a meșteșugarului să fie bun meșteșugar, a negustorului să fie bun negustor, susținînd că lenea și inactivitatea sînt jigniri aduse lui Dumnezeu.³ Astfel, justificînd și binecuvîntînd spiritul întreprinzător, calvinismul „corespundea năzuințelor celor mai îndrăznețe ale burgheziei de atunci“.⁴

În Olanda, triumful revoluției burgheze din ultima treime a secolului al XVI-lea a însemnat atît înlăturarea dominației Spaniei și a absolutismului regal spaniol cît și o puternică lovitură dată relațiilor feudale, ceea ce a asigurat Olandei o existență de sine stătătoare și largi perspective pe calea dezvoltării capitaliste în industrie și în agricultură.

Așadar, deși au apărut în secolele XIV și XV în unele regiuni din Italia și în Flandra, relațiile capitaliste au luat naștere și s-au dezvoltat și în celelalte țări ale Europei apusene numai din secolul următor, astfel încît se poate considera că „era capitalistă datează abia din secolul al XVI-lea“.⁵ Apărute în domeniul mineritului, al industriei, al marelui comerț și al băncilor, relațiile capitaliste au pătruns treptat din acest secol și în agricultură, ceea ce a

³ A. Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1968, p. 272.

⁴ Fr. Engels, *Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință*, în K. Marx - Fr. Engels, *Opere alese în două volume*, vol. II, București, Ed. Politică, 1967, p. 90.

⁵ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 713.

grăbit transformarea structurilor și relațiilor sociale feudale încă dominante și crearea premiselor pentru extinderea relațiilor capitaliste și în raporturile agrare. Acest proces s-a manifestat mai intens în Anglia și în Olanda și mai lent în Franța, Germania, Italia și Spania.

Proprietatea funciară. Proprietatea funciară se afla în secolele XVI și XVII într-un intens și complex proces de transformare. Proprietatea feudală, stăpinită de proprietarii funciari feudali în virtutea contractului vasalic, cu structură ierarhică și grevată încă de unele îngrădiri în ceea ce privește posibilitățile de transfer și formată din rezervă seniorială și gospodării deținute de țărani dependenți și arendași, și-a accelerat procesul de destrămare început în secolele precedente. Ea a evoluat în secolele XVI—XVII pe calea degrevării sale de obligațiile decurgând pe de o parte din relațiile vasalice, pe de altă parte din raporturile stabilite de datina feudală între proprietarii feudali și țărani de pe domeniu.

În aceste condiții, transferurile de bunuri funciare s-au accelerat. În Anglia, datorită Reformei, crizei vechii nobilimi sau sărăcirii țărănimii, numeroase proprietăți eclesiastice, nobiliare sau țărănești au trecut în stăpînirea „noii nobilimi” sau a burgheziei. Referindu-se la preocuparea burgheziei de a-și cumpăra pământ, predicatorul Thomas Lever scria pe la 1550 că „negustorii din Londra nu se mulțumesc să-și folosească bogăția pe care le-o aduce profesiunea lor pentru a se bucura de viață și a ajuta pe alții; ei își strămută bogăția la țară, cumpărându-și ferme de la gentlemeni onorabili, de la țărani cinstiți și de la sărmanii lucrători ai pământului.”⁶⁾

În același timp, destrămarea legăturilor de dependență personală ale țăranilor deținători de pământ față de stăpînii domeniilor, manifestată îndeosebi prin dispariția aproape completă a șerbicii în țările Europei apusene, a produs mari schimbări în situația gospodăriei țărănești. O parte a țărănimii eliberate, îndeosebi cea mai cu stare, folosindu-se de dificultățile bănești ale nobilimii, a cumpărat pământ seniorial, ceea ce a dus, în majoritatea țărilor din Europa apuseană și îndeosebi în Franța, la o creștere a ponderii micii proprietăți libere țărănești. O parte a țărănimii a luat pământ seniorial în arendă. În același timp, eliberarea din șergie, dezlegînd pe proprietarii funciari feudali de obligația de a asigura țăranilor de pe domeniile lor pământ de cultivat, pășune pentru animale și acces la pădure, le-a dat posibilitatea „legală” de a-i considera drept deținători de pământ pe bază de contract, care, la expirarea acestuia, puteau fi menținuți sau alungați, în funcție de interesele proprietarilor de domenii.

Pentru a-și organiza mai eficient domeniile în vederea producției de cereale și a creșterii de animale pentru piață, un număr tot mai mare de proprietari funciari a trecut la restructurarea domeniilor lor. Pe rezerva feudală, ei au organizat comasarea pe scară largă a suprafețelor dispersate ale rezervei. Și cum în aria de comasare, pământurile senioriale se găseau adesea alături de cele țărănești sau de bunuri în folosința comună a țăranilor, proprietarii funciari, pentru a-și aduna la un loc pământurile, sileau pe țărani la schimburi forțate, îi alungau sau uzurpau bunurile aflate în folosința lor comună. Uzur-

⁶ M. Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, Paris, 1960, p. 122.

parea de bunuri aflate în folosința comună a țăranilor de pe domenii și alungarea și deposedarea unui număr crescând de țărani care dețineau pământ seniorial s-a făcut însă și independent de acțiunea de comasare a rezervei feudale.

În Franța se practica în secolul al XVI-lea sistemul „treimii” (*triage*), potrivit căruia proprietarul funciar își rezerva, sub formă de proprietate deplină, o treime din bunurile de folosință ale domeniului, iar țăranilor le erau lăsate în stăpânire două treimi din ele. Astfel, pe această cale, proprietarul funciar înlocuia dreptul superior dar limitat de stăpânire asupra ansamblului bunurilor de folosință comună ale domeniului cu dreptul de proprietate deplină și necondiționată și de aceea mai sigur și mai avantajos, asupra unei treimi a lor.

În Anglia, procesul de restructurare a proprietății funciare feudale s-a desfășurat îndeosebi sub forma „împrejmuirilor”. Sub numele de „împrejmuire” (*enclosure*) se înțelege procesul complex de comasare a pământurilor rezervei feudale, de deposedare a țăranilor de pe domeniu de loturile lor, de uzurpare a suprafețelor aflate în folosința lor comună, potrivit sistemului agrar al „cîmpurilor deschise” (*open fields*) și de trecere a tuturor acestora în exploatarea exclusivă a proprietarului funciar și de împrejmuire a lor, pentru a nu mai permite accesul altcuiva. După împrejmuire, ele serveau fie ca ogoare pentru culturi, fie ca pășuni pentru creșterea animalelor și îndeosebi a oilor.

Cunoscute din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, „împrejmuirile” au luat extindere în secolul al XVI-lea. Suprafețele împrejmuite au fost folosite îndeosebi ca pășuni pentru oi, a căror lână era tot mai mult cerută de industria în plină dezvoltare a postavăritului. Ele erau practicate de proprietarii funciari feudali, îndeosebi de „noua nobilime”, legată de desfacerea pe piață a produselor agricole și animale ale domeniilor, dar și de unii lorzi laici și eclesiastici, precum și de țărani înstăriți, de negustori, de măcelari.

„Împrejmuirile” au avut loc în forme tipice în regiunile din centrul, estul și sudul Angliei, care, spre deosebire de cele din vestul și din nordul țării, orientate cu precădere spre creșterea animalelor, aveau o economie agrară în care cultura cerealelor precumpănea asupra creșterii animalelor. Deși „împrejmuirile” au avut incontestabile consecințe economice, sociale și demografice, amploarea lor nu trebuie totuși exagerată. Calcule făcute pe baza unor anchete și recensăminte ale epocii, ca acelea consemnate în „(Cartea) Judecării de Apoi a împrejmuirilor” (*The Domesday (Book) of Inclosures*) din 1517—1518 sau în raportul din 1607 au arătat că în perioada 1455—1607 suprafețele împrejmuite și transformate din ogoare în pășuni ar putea însuma între 500.000 și 750.000 acri sau între 200.000 și 300.000 ha, adică aproximativ 3—4% din suprafața arabilă a țării, iar numărul țăranilor deposedați și izgoșiți ar putea fi apreciat la 30—50.000.⁷⁾

Consecințele imediate și îndeosebi de durată, atât pentru economia și societatea engleză în ansamblul ei, cât și pentru regiunile în care „împrejmuirile” au fost mai intense, au fost totuși mai însemnate decât s-ar putea

⁷ *The agrarian history of England and Wales*, vol. IV, Cambridge, 1967, p. 241 ; C. Mureșan, *Revoluția burgheză din Anglia*, București, 1964, pp. 15—16.

desprinde, la prima vedere, din aspectele cantitative menționate ale fenomenului.

„Împrejmuirile“ au creat condiții prielnice pentru progresul agriculturii, prin comasarea terenurilor agricole și pentru industria postăvăritului, prin asigurarea cantităților de lână necesară. În același timp, desfășurându-se în regiuni în care „cîmpurile deschise“, bazate pe practici colective de folosire a bunurilor comune, constituiau elementul dominant al peisajului rural, „împrejmuirile“ au contribuit la accelerarea procesului de destrămare a structurilor și relațiilor agrare tradiționale, la crearea condițiilor pătrunderii relațiilor capitaliste în agricultură și la grave contradicții sociale, datorate restrîngerii accesului țăranilor la bunurile de folosință comună, a deposedării și a alungării lor de pe pămînturi.

„Împrejmuirile“, mai ales atunci cînd erau însoțite de transformarea ogoarelor în pășuni, aveau ca urmare deposedarea și izgonirea țăranilor de pe domeniu și depopularea și chiar părăsirea a numeroase sate. Depopulările și părăsirile de sate au avut loc îndeosebi în comitatele cu agricultură dezvoltată din centrul Angliei, unde și „împrejmuirile“ au fost mai intense.

Creșterea oilor cerînd, la o suprafață de pămînt egală, mai puțini oameni decît agricultura, „împrejmuirile“, atunci cînd erau însoțite de transformarea ogoarelor în pășuni, au creat un surplus de brațe de muncă în mediul rural. Unii țărani deposedați s-au angajat ca păstori sau ca argați, alții au ajuns lucrători agricoli sau lucrători în manufacturi. Mulți însă, negăsind unde să muncească sau neputîndu-se adapta noii lor situații, au fost siliți să umble din loc în loc în căutare de lucru, îngroșînd numărul celor lipsiți de mijloace de existență.

„Împrejmuirile“ au creat, prin deposedarea unui mare număr de țărani de mijloacele lor de producție și de subzistență, forța de muncă necesară agriculturii și industriei capitaliste. Domeniile și fermele organizate pe baze capitaliste erau exploatate, cu precădere, prin munca lucrătorilor agricoli salariați. Totodată, „împrejmuirile“ au dus, prin transformarea țăranilor deposedați din consumatori de bunuri produse în gospodăria proprie în consumatori de bunuri cumpărate, la lărgirea pieții interne. Astfel, „evenimentele ce transformă pe micii agricultori în muncitori salariați și mijloacele lor de subzistență și de muncă în elemente materiale ale capitalului, crează în același timp pentru acesta din urmă piața sa internă“. ⁸⁾

În condițiile erodării regimului juridic feudal al proprietății funciare, ale accelerării transferurilor de proprietăți, ale slăbirii sau chiar dispariției dependenței personale a țăranilor față de stăpînii domeniilor, ale pătrunderii relațiilor capitaliste în agricultură, sistemul arendării pămîntului, pe bază de contract, a luat o răspîndire tot mai mare, îndeosebi în Anglia, Olanda, Franța, Italia nordică și centrală, Germania apuseană.

În condițiile cererii crescînde de produse agricole și animale și ale pătrunderii relațiilor capitaliste în agricultură, în activitatea unui număr tot mai mare de ferme și de domenii, îndeosebi din Olanda și Anglia, au fost introduse pe scară largă metode de organizare și de muncă capitaliste — in-

⁸ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 742.

vestiții pentru ameliorări funciare, construcții și înzestrare cu utilaj, aplicarea unei tehnici agricole mai dezvoltate, organizarea rațională a muncii, efectuată cu lucrători salariați, ținerea unei evidențe amănunțite a cheltuielilor și veniturilor, toate acestea în vederea obținerii unor randamente și producții sporite și a realizării unor profituri tot mai mari. Astfel, potrivit registrelor de evidență a cheltuielilor și veniturilor ale fermei lui Rienck Hemmema de la Hitsum, din Frizia și a lui Robert Loder de la Harwell, de lângă Oxford, veniturile nete medii realizate erau ridicate, ele reprezentând :

Ferma	Perioada	Venitul net mediu
Hitsum	1569—1573	27,6 ^o / _o
Harwell	1612—1620	63,4 ^o / _o ⁹⁾

S-a păstrat însă puternică și proprietatea feudală exploatată prin munca țăranilor care dețineau pământuri pe baza datinei feudale a domeniului, ca în Germania, îndeosebi în provinciile centrale și răsăritene, în Piemont, statul papal, sudul Italiei, Sicilia, Sardinia, în Franța, mai ales nord-estică și estică, în regiunile nordice ale Angliei.

Transformările pretrecute în economia agrară și în regimul proprietății funciare au dus la modificarea structurilor și relațiilor agrare.

Țărănimea. În rîndurile țărănimii s-a accelerat procesul de eliberare din șerbie, de înlocuire treptată a deținerii pământului pe baza datinei feudale prin deținerea sub formă de contract de arendă, de diferențiere și de formare a unei minorități de țărani înstăriți și a unei majorități de țărani cu pământ puțin sau lipsiți cu totul de pământ și siliți să ia pământ în arendă sau să se tocmească ca salariații agricoli. În evoluția situației țărănimii din țările Europei apusene apare însă și un șir de trăsături deosebitoare, izvorâte din condițiile de dezvoltare specifice fiecărei țări.

În Anglia și Olanda, unde dezvoltarea economică și pătrunderea relațiilor capitaliste în agricultură au fost mai intense, țărănimea a trecut, în comparație cu celelalte țări din Europa apuseană, prin cele mai mari prefaceri.

În Anglia, șerbia, care intrase în declin din secolul al XV-lea, a dispărut complet spre sfîrșitul secolului următor. Dispariția șerbiri este menționată în numeroase lucrări din a doua jumătate a secolului al XVI-lea ; astfel William Harrison în „Descrierea Angliei“ (1577), referindu-se la stările sociale ale țării, menționa : „cît despre sclavi și șerbi, noi nu avem nici unul“ ¹⁰.

Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, prin dispariția șerbiei, țărănimea din Anglia era formată numai din oameni liberi din punct de vedere juridic, dar diferențiați între ei prin condițiile în care stăpîneau sau dețineau pământul și prin posibilitățile lor materiale în genere.

Țăranii mici proprietari (*yeomen*), care își păstrasera pământul sau cumpărasera pământ, erau relativ puțin numeroși și în scădere neconținută. Cei mai mulți, datorită dificultăților economice prin care trecea mica pro-

⁹ B. H. Slicher van Bath, *The agrarian history of western Europe*, Londra, 1966. p. 307—308.

¹⁰ R. H. Hilton, *The decline of serfdom in medieval England*, Londra, 1969, p. 56.

prietate agrară, concurată de marele domeniu și de fermele organizate pe baze capitaliste și dezavantajată de „revoluția prețurilor“, și-au pierdut treptat pământul și au ajuns de obicei mici arendași. Un mic număr, dintre cei mai înstăriți, cu pământ propriu mai mult sau care au luat și pământ în arendă, s-a ridicat în rîndurile micii nobilimi de țară legată de exploatarea capitalistă a proprietății sale funciare (*gentry*).

Majoritatea țărănimii engleze era formată din deținători, în condiții variate, de pământ aflat în stăpînirea proprietarilor funciari feudali și, în mai mică măsură, a orașenimii și a burgheziei. O parte a țărănimii deținea pământul pe baza datinei feudale a domeniului, avînd drept de acces la bunurile de folosință comună și obligația de a plăti rentă, de obicei în bani. Raporturile dintre proprietarii funciari și țărani erau stabilite pe baza unor prevederi cutumiare felurite, variînd de la deținerea asigurată și ereditară cu rentă fixă, ca în cazul *freeholderilor* și *copyholderilor*, pînă la deținerea și cuantumul rentei lăsate „la bunul plac al lordului“.

Urmărind să se folosească nestînjinit de dreptul de proprietate în vederea exploatării intensive a domeniului pentru producția pentru piață, proprietarii funciari feudali, îndeosebi „noua nobilime“, au dus o acțiune sistematică de înlocuire a țărănilor care deținea pământul pe baza datinei feudale cu arendași care luau pământul în arendă pe bază de contract. Acest proces s-a accelerat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în primele decenii ale secolului al XVII-lea, constituind o trăsătură caracteristică a evoluției raporturilor agrare din Anglia.¹¹⁾ Înlocuirea deținerii de pământ pe baza datinei feudale, care oferea țaranului o oarecare garanție, cu arenda pe bază de contract a dus la agravarea situației țărănilor, căroro proprietarul funciar sau marele arendaș, profitînd de nevoia lor de pământ, avea posibilitatea să le impună condiții grele de arendare, în ceea ce privește suprafața arendată, durata și valoarea arenzii, iar la expirarea contractului să-l reînnoiască sau nu, în funcție de interesele sale.

Nedreapta împărțire a pământului, agravată de comasări și de „împrejmuiiri“, de răspîndirea sistemului arendării, de fondul agricol limitat și de creșterea populației, a dus la micșorarea suprafețelor de pământ deținute de țărani englezi și la creșterea numărului lucrătorilor agricoli salariați și a țărănilor deposedați care, nemaigăsind de lucru în economia agrară, erau siliți să cutreere țara, în căutarea mijloacelor de existență.

Datorită creșterii numărului țărănilor lipsiți de pământ sau cu pământ puțin, ponderea lucrătorilor agricoli permanenți sau temporari a devenit apreciabilă. Se consideră că în cursul secolului al XVI-lea lucrătorii agricoli reprezentau în Anglia un sfert pînă la o treime din numărul populației ocupate în agricultură.¹²⁾

Dezvoltarea industriei rurale și existența unei mase de țărani cu pământ puțin sau lipsiți cu totul de pământ au făcut ca un număr tot mai mare de țărani să se angajeze permanent sau temporar în industria rurală, îndeosebi

¹¹ G. R. Elton, *England under the Tudors*, Londra, 1971, p. 236 (*History of England*, vol. IV).

¹² *The agrarian history of England and Wales*, vol. IV, pp. 397—398.

a postăvăritului. Se consideră că în secolul al XVI-lea în industria rurală lucra aproximativ o treime din numărul țăranilor cu pământ puțin, care reprezentau marea majoritate a țăranimii engleze.¹³⁾

Datorită destrămării tot mai intense a structurilor sociale medievale din lumea rurală engleză, în secolele XVI—XVII, numărul țăranilor englezi a scăzut considerabil, ei fiind absorbiți treptat de industria rurală și urbană, proces care s-a intensificat în secolele următoare, ducând la „dispariția” țăranimii din Anglia.¹⁴⁾

În Europa apuseană continentală, cu excepția Olandei, a cărei dezvoltare social-economică era mai apropiată de cea a Angliei, relațiile de producție feudale în care era cuprinsă țăranimea s-au destrămat mai lent și au păstrat o mai mare varietate de forme. În aceste condiții, gospodăria țărănească, sub forma proprietății individuale, a deținerii de pământ pe baza datinei feudale, însoțită în unele regiuni și de păstrarea șerbiei și sub forma arenzii, și-a păstrat un rol economic și social mult mai puternic decât în Anglia.

Stăpînii „vechi” și „noi” ai pămînturilor. Marile transformări economico-sociale și politice din secolul al XVI-lea și din primele decenii ale secolului al XVII-lea au dus la declinul proprietarilor funciari feudali legați de exploatarea tradițională a domeniilor și la ridicarea acelor proprietari funciari — nobili, orășeni și burghezi, arendași și țărani înstăriți — care și-au adaptat organizarea proprietăților noilor cerințe ale producției și schimbului. Acest proces s-a desfășurat mai intens și în forme caracteristice în țările care înaintau mai repede pe calea progresului economic și social, ca Anglia și Olanda, și mai lent în restul Europei apusene.

Nobilimea, în ansamblul ei, în afară de „noua nobilime” engleză și de o bună parte a celei olandeze, nu a ținut pasul cu mersul dezvoltării economice și sociale a epocii. O parte a nobilimii deținea sau aspira să obțină funcții în armată, diplomatie, în organele de conducere centrale și locale, demnități ecleziastice sau un loc la curtea regală sau la curțile principilor teritoriali. Domeniile celei mai mari părți a nobilimii continuau a fi exploatate prin munca țăranilor care dețineau pământuri pe baza datinei feudale și plăteau rente, de obicei fixe, în bani sau în produse și felurite alte taxe sau erau arendate, fie direct țăranilor, fie unor arendași, care le lucrau cu mijloace proprii sau le subarendau. Trăind îndeosebi din perceperea veniturilor domeniiale sub formă de rente, arende și taxe, cheltuindu-și veniturile pentru ducerea unui fel de viață nobiliar care adesea îi depășea resursele bănești, nepriecută în organizarea și administrarea domeniilor, cea mai mare parte a nobilimii nu s-a preocupat sau nu a avut posibilitatea să-și reorganizeze în suficientă măsură domeniile pentru a corespunde noilor cerințe ale progresului economiei agrare și ale pieții. De aceea, domeniile nobiliare care nu s-au adaptat în suficientă măsură noilor cerințe ale tehnicii și economiei vremii au fost depășite, ca productivitate a muncii și ca randament și deci și ca venituri obținute, de domeniile și fermele organizate pe bază capitalistă.

¹³ *The agrarian history of England and Wales*, vol. IV, p. 425.

¹⁴ H. J. Habakkuk, *La disparition du paysan anglais*, în „Annales (Economies, Sociétés, Civilisations)”, 1965, pp. 649—663.

„Revoluția prețurilor“, ducând la scăderea valorii reale a censurilor și a taxelor fixe percepute potrivit datinei feudale, a avut ca urmare reducerea veniturilor acelei părți a nobilimii care menținuse, chiar și parțial, organizarea tradițională a exploatării domeniilor.

În timp ce veniturile nobilimii scădeau, cheltuielile sale creșteau, ca urmare a sporirii cerințelor felului de trai nobiliar. Construcțiile de castele sau case la oraș, mobilarea mai pretentioasă, gustul pentru opere de artă, ca urmare a influenței Renașterii, răspîndirea caleștilor și a echipajelor, îmbrăcămintea luxoasă, viața la curte, îi depășeau adesea veniturile și o împingeau să se îndatoreze, să-și zălogească sau să-și vîndă domeniile.

Declinului economic i s-au adăugat subordonarea politică a nobilimii față de monarhia absolutistă sau față de principii teritoriali, destrămarea relațiilor vasalice și slăbirea capacității ei militare. Progresele centralizării statului și formarea monarhiilor absolutiste în Franța, Anglia și Spania și întărirea principiilor teritoriale, sub forma unei centralizări locale, în Germania și în Italia, au avut ca urmare declinul relațiilor vasalice și transformarea nobililor din vasali în supuși ai regelui sau ai principelui teritorial. Și chiar dacă raporturile și ierarhia vasalică au dăinuit, ele s-au menținut sub forma unor practici golite tot mai mult de conținut și devenite aproape simbolice.

Progresele economiei agrare și piața au impus tot mai mult proprietarilor funciari — feudali, burghezi, arendași, țărani înstăriți — să-și revadă și să-și adapteze organizarea și exploatarea pămînturilor cerințelor economice ale epocii. Înnoirile au fost mai evidente îndeosebi în țările mai avansate, ca Anglia și Olanda și mai lente în restul țărilor Europei apusene.

Marea nobilime, legată de exploatarea tradițională a domeniilor prin rente și arende și care avea venituri însemnate datorită suprafețelor întinse stăpînite și funcțiilor deținute în stat, s-a preocupat relativ puțin de reorganizarea proprietăților sale.

Nobilimea mijlocie și mică, ocupată mai puțin decît cea mare cu funcții și cu viața de curte, îndeosebi „noua nobilime“ engleză, precum și arendașii, burghezia și orașenimea proprietară de pămînturi în mediul rural, țărani înstăriți, s-au arătat, în schimb, mai preocupați de gospodărirea chibzuită a domeniilor și a pămînturilor lor în vederea producției pentru piață.

„Noua nobilime“ engleză sau *gentry* a profitat de secularizarea și scoaterea la mezat a averilor bisericești ca și de strîmtoarea „vechii nobilimi“ pentru a cumpăra pămînturi în condiții avantajoase. Organizîndu-și domeniile în vederea producției pentru piață, ea a beneficiat de creșterea prețului produselor agricole și animale, ca urmare a „revoluției prețurilor“. Totodată, în rîndurile ei au intrat, prin cumpărare de pămînturi, arendași, burghezi și orașeni, țărani înstăriți.

Numeroși și bogați, *gentry* au ajuns să ocupe un loc preponderent în rîndul nobilimii engleze. În comitatul York, de pildă, sînt menționate între 1603 și 1642, 859 familii de *gentry*. Din cele 679 familii de *gentry* existente în 1642, 150 erau „noi“, ceea ce arată că rîndurile lor se primeneau și sporeau cu elemente înstărite din alte pături sociale. Istoria familiei de *gentry*

Spenser of Althorp din comitatul Northampton este ilustrativă în ceea ce privește sporirea bogăției și legăturile de familie dintre „noua nobilime“, „vechea nobilime“ și burghezii. La începutul secolului al XVI-lea, John Spenser era un *gentry modest*, care făcea agricultură și creștea oi. Fiul său, William, s-a căsătorit cu o fiică de *gentry* din comitat, fiul acestuia, John, cu o fată de negustor din Londra, fiul său, tot John, cu o fiică de judecător, iar fiul acestuia, William, cu fiica earlului de Southampton. La începutul secolului al XVII-lea, familia Spenser avea un venit anual de 6.500—8.000 lire.¹⁵⁾

Alături de „noua nobilime“, în curs de îmburghezire, un loc tot mai însemnat dețineau proprietarii și arendașii de ferme, care cultivau pământul și creșteau animale folosind îndeosebi munca lucrătorilor agricoli salariați, astfel încât „la sfârșitul secolului al XVI-lea Anglia posedea o clasă de fermieri capitaliști bogați pentru condițiile de atunci.“¹⁶⁾

Procesul de cumpărare de pământuri nobiliare de către orășeni, burghezi și țărani înstăriți a avut loc, dar pe o scară mai redusă, și în celelalte țări ale Europei apusene, îndeosebi în Italia și în Franța.

Declinul relațiilor feudale, manifestat din secolul al XVI-lea în țările Europei apusene, a intrat în faza unei destrămări mai rezezi în Olanda, după revoluția burgheză de la sfârșitul aceluiași secol și îndeosebi în Anglia, după revoluția burgheză de la mijlocul secolului următor. În celelalte țări, în Franța, Italia, Spania, Germania, destrămarea feudalismului a continuat într-un ritm tot mai accelerat în secolele XVII și XVIII, orînduirea feudală încheindu-și existența în condițiile desfășurării și urmărilor marii revoluții burgheze franceze din 1789.¹⁷⁾

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Lucrări teoretice

- K. Marx, *Capitalul*, vol. I, București, Ed. Politică, 1960, pp. 711—757.
 K. Marx, *Forme premergătoare producției capitaliste*, București, E.S.P.L.P., 1956.
 Fr. Engels, *Despre decăderea feudalismului și apariția statelor naționale*, în K. Marx - Fr. Engels, *Opere*, vol. 21, București, Ed. Politică, 1965, pp. 390—399.

Lucrări

- W. Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1967.
The agrarian history of England and Wales, General editor H. P. R. Finberg, vol. IV, 1500—1640, Cambridge, 1967.

¹⁵ *The agrarian history of England and Wales*, vol. IV, pp. 290—298.

¹⁶ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 740.

¹⁷ Pentru tenacitatea persistenței, în variate forme, a relațiilor feudale în curs de destrămare, pînă la sfârșitul secolului al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea, vezi studiul documentar al lui Dan Lăzărescu, *Colocviul de la Toulouse pe tema abolirii regimului feudal*, în „Studii“, 1970, nr. 5, pp. 999—1009.

- F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme (XV-e-XVIII-e siècle)*, Paris, 1967.
- F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1966.
- R. H. Hilton, *The decline of serfdom in medieval England*, Londra, 1969.
- E. Hobsbawn, H. Dobb, *Du féodalisme au capitalisme*, in „Recherches internationales à la lumière du marxisme“, nr. 37, mai-juin 1963, pp. 215—225.
- A. de Maddalena, *Rural Europe 1500—1750*, Londra, 1970 (*The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, sect. 4).
- F. Mauro, *Le XVI-e siècle européen. Aspects économiques*, Paris, 1966.
- C. Mureşan, *Revoluția burgheză din Anglia*, Bucureşti, 1964.
- A. Oşetea, *Renaşterea și Reforma*, Bucureşti, 1968.
- S. Skazkine, *Sur la genèse du capitalisme dans l'agriculture de l'Europe occidentale*, in „Recherches internationales...“, nr. 37, mai-juin 1963, pp. 191—203.
- B. H. Slicher van Bath, *The agrarian history of western Europe, A. D. 500—1850*, Londra, 1966.